

TEMA: SOLIDARITETSARBEJDETS IN(TER)VENTIONER

STÅENDE PÅ TÆRSKLEN MELLEM LOV OG MORALSK BEVIDSTHED

Af Leif Bork Hansen

Enhver lov, der opløfter den menneskelige personlighed, er retfærdig.

Enhver lov, der fornædler den menneskelige personlighed, er uretfærdig.

Martin Luther King: *Brev fra fængslet i Birmingham*, 16.april 1963.

DA DE BOSNISKE FLYGTNINGE KOM TIL LYNGBY

I slutningen af 1992 flyttede omkring 150 bosniske flygtninge ind i det gamle lungehospital på Jægersborgvej i Lyngby. Det ændrede mit liv.

I den lutherske, protestantiske kirke er vi vant til at opfatte vores tro i opposition til andre. De bosniske flygtninge, der flyttede ind i det tidligere lungehospital, var muslimer, katolske kroater og serbiske ortodokse eller hvilken tro de nu havde. I stedet for at være i opposition til anderledes troende, blev problemet for mig det modsatte: Hvordan er det overhovedet muligt at nå hinanden?

Lige inden gudstjenesten skulle begynde juleaften kom kordegnen ud i sakristiet og fortalte, at der sad 50 flygtninge inde i kirken. Det blev meget stærkt. Der sad de, mænd, kvinder og børn. De sad der tavse. Forstod ikke, hvad der blev sagt. Efter prædikenen på prædikestolen sluttede jeg med – på engelsk – at byde dem velkommen til Lyngby.

Et par dage efter var der juletræsfest i sognegården. Alle flygtningene græd, da vi gik om juletræet. Det viste sig, at alle kendte melodien til ”Glade jul”! Den, der sang højest af os alle, viste sig at være en tidligere kommunistisk borgmester fra Mostar.

En professor i psykologi fra Sarajevo holdt en tale på serbokratiske. Han havde forinden fået talen oversat til dansk og én fra sognet læste den op. Talen sluttede med, at han ikke håbede, at nogen af os skulle ende med at blive reduceret til – og så nævnte han sit flygtningenummer.

Cirka engang om måneden blev der arrangeret Dansk-Jugoslaviske venskabsaftener i Lyngby sognegård. Vi var fra begyndelsen enige om, at der ingen forkyndelse måtte finde sted disse aftener. Alle skulle kunne komme. Her blev serveret de fineste jugoslaviske specialiteter.

Forfatteren Lise Nørgaard blev inviteret som gæst. Det tidligere Jugoslavien var det første land uden for Danmark, hvor tv-serien ’Matador’ blev vist. Lise Nørgaard sponsorerede en sejltur for de bosniske flygtninge og danskere på Lyngby sø. Også den tidligere chefredaktør på Politiken, Herbert Pundik, kom en aften som gæstetaler. Han understregede, at det var vigtigt, at vi ikke vendte tilbage til tidligere tiders stammesamfund. Skuespilleren og entertaineren Anne Marie Helger mødte som gæst op i fineste Helger-kostume, syet af tøj købt i forskellige indvandrerbutikker i København. Fulton-skipperen Mogens Frohn-Nielsen ændrede omkvædet i sidste vers af H. C. Andersens ’I Danmark er jeg født’ til: ”Dig elsker jeg...Danmark vort fædreland.”

Første gang Benny Andersens digte blev læst op på serbo-kroatisk var ved en venskabsaften i Lyngby sognegård, hvor han var gæst. Da han så, hvordan flygtninge og borgere fra Lyngby sad bænket rundt om ved bordene, udbrød han, at det foregik jo på god, gammel dansk maner, nemlig at blive ’sammenspiste’ med hinanden! Benny Andersen vendte udtrykket ’sammenspiste’ og gav det en overrumpende ny betydning. Disse aftener førte til tætte venskaber mellem de bosniske flygtninge og borgere i Lyngby.

DE BOSNISKE BØRNS SKOLEGANG

Det var meningen, at de bosniske flygtninge skulle holdes isolerede i flygtningecentre, indtil de kunne sendes hjem igen.¹⁾ En far sagde: ”Vi skal nok klare os, men skån vores børn. Lad dem få lov til at gå i skole sammen med danske børn.” De bosniske børn

måtte kun gå i interimistisk oprettede skoler, men forældrene beholdt dem hjemme. Det blev den første konfrontation med myndighederne. Jeg gik rundt og bad skolerne i Lyngby om at tage dem. Ikke mindst takket være den daværende skoleinspektør på Lyngby private skole lykkedes det at få alle børn i skole på lige fod med danske børn. Lyngby private skole optog dem uden at få statstilskud. Alle bosniske børn var i dansk skole inden juleferien 1993. På et besøg på en folkeskole, sagde skoleinspektøren til mig, at det var første gang han i 20 år havde modtaget en tjenestelig ordre fra kommunen: at der ikke måtte gå flygtningebørn på skolen. Et halvt år senere, i juni 1994, ændrede folketinget loven, så alle bosniske børn rundt om i landet kunne komme i dansk folkeskole.²⁾ Et vigtigt skridt for børnenes uddannelse og integration i Danmark.³⁾ De bosniske flygtninge blev – som bekendt – ikke sendt hjem, men fik asyl i Danmark.

Logo fra Nyhedsbrev "Flygtninge under jorden", arnehansen.net

FLYGTNINGE UNDER JORDEN

Denne gang gik det godt for mig med konfrontationen med myndighederne, uden at der fulgte sanktioner. Men i slutningen af september 1998 blev jeg kontaktet af repræsentanter for serbiske flygtninge fra Østslavonien, der bad om hjælp. De havde alle fået afslag på asyl og stod til udvisning af Danmark. Men de frygtede for deres liv, hvis de blev sendt tilbage til Østslavonien, der var blevet lagt ind under Kroatien. Stemningen var trykket, mens vi sad dér om spisebordet den aften i præsteboligen på Rustenborgvej i Lyngby. Heri deltog, foruden fire repræsentanter for de østslavonske flygtninge og en tolk, Balkan-eksperten Karsten Fledelius. På et tidspunkt

siger tolken, at der måske kunne blive tale om at skjule dem. Hertil svarede Heidi, min kone, at det kunne der ikke blive tale om. Hun var ansat under Justitsministeriet som behandlingsansvarlig psykiater på Anstalten ved Herstedvester, der rummer nogle af landets mest alvorligt kriminelle.

De følgende uger brugte jeg til at tale med flygtningefamilierne og se deres flygtninge-papirer samt at kontakte personer med indsigt i forholdene på Balkan. I løbet af de uger blev jeg overbevist om, at flygtningene talte sandt, når de sagde, at de ville være i livsfare, hvis de blev sendt tilbage. De presede på for en afgørelse. Derfor trådte jeg offentligt frem og bad de danske myndigheder om at ændre deres afgørelse. Det skabte en voldsom reaktion. Indenrigsminister Thorkild Simonsen erklærede, at det var utroligt, at jeg troede, jeg var ”klogere end Udlændingestyrelsens medarbejdere og Flygtningenævnet...”⁷⁴⁾

Det viste sig imidlertid umuligt at få de danske myndigheder til at ændre deres udvisningsdom.

På et tidspunkt, hvor Heidi deltog i en konference i Canada, og jeg var alene hjemme, tog jeg en aften beslutningen om at skjule de 29 serbiske, østslavonske flygtninge. Dette meddelte jeg åbent næste dag og de blev skjult ud over hele landet. Jeg havde troet, at problemet var løst, inden Heidi vendte tilbage fra Canada, men de skulle komme til at leve under jorden i op mod to år.

Det er absolut sidste udvej at gå under jorden. Hvad betød det for dem? Herom siger Carsten Lunding: ”Uden opholdstilladelse var familierne samtidig uden en masse af de ting, som vi regner for selvfølgelige i dagens Danmark: Uden mulighed for at få et arbejde. Uden socialt sikkerhedsnet. Uden mulighed for at få børnene i skole. Uden adgang til lægehjælp, hvis de blev syge. Bare en spadseretur på gaden indebar en fare for at blive standset og taget med af politiet. For hver enkelt familie skulle der bygges en ny tilværelse op fra bunden. Flygtningene under jorden var tilmed serbere, den mest forhadte etniske gruppe af alle og udnævnt til syndebuk for krigen på Balkan gennem hele 1990’erne. Det kunne kun lade sig gøre takket være stor imødekommenhed og vilje til at sætte medmenneskeligheden over loven i de lokalsamfund, familierne blev placeret i. Hver gang nogen hjalp flygtningene, var det en ulovlighed.”⁷⁵⁾

På et tidspunkt var det nødvendigt hurtigt at flytte en familie på grund af en fjernsynsudsendelse, som

omhandlede sagen, og som kunne gøre det muligt at spore den pågældende familie. De kom til at bo hos min bror, Jørgen, der var præst i Ribe, hvor de boede på præstegårdens loft i 13 måneder. En dag ringede politiet. Min bror havde en kirkelig handling kl.14, så de kunne komme kl.15! Inden var det lykkedes at få fjernet familien. Alle i gaden vidste, at min bror havde en flygtningefamilie boende. Men hvad skulle det ende med?

RETTE I LYNGBY

Der kom en uventet hjælp. I dagbladet Politiken kunne jeg i februar måned 1999 læse, at Nødhjælpschaufførerne ved Kim Andersen støttede mig. De kendte forholdene i det krigshærgede Jugoslavien. Jeg ringede Kim Andersen op. Han blev en ubrudt og uundværlig støtte hele vejen igennem.

Dansk Folkeparti ville have mig afskediget og sagen begyndte i Retten i Lyngby. Efter to retsmøder – det andet som en domsmandsret – blev jeg 25. maj 1999 idømt 20 dages betinget hæfte og bødestraf for at hjælpe udviste flygtninge. Det var første gang, der blev idømt frihedsstraf i Danmark for at hjælpe udviste flygtninge.⁶⁾ Dette fulgtes op af en tjenstlig advarsel fra kirkeministeriet den 27. juni 1999, at hvis noget lignende skete igen, ville det få konsekvenser for min fortsatte ansættelse i Folkekirken. Helsingørs biskop havde i en henvendelse fra kirkeministeriet svaret, at jeg havde passet mit arbejde som præst upåklageligt. I et åbent brev protesterede 90 præster over for kirkeministeriet på grund af truslen om at afskedige mig. Men daværende kirkeminister Margrethe Vestager fastholdt, at hun var øverste instans i Folkekirken.

Ti dage senere, 6. juli 1999, sendte jeg et nyt personligt bønsskrift rundt til udvalgte personer og bad om økonomisk støtte til overlevelseshjælp til de skjulte flygtninge. Det socialdemokratiske medlem af Københavns Borgerrepræsentation, Finn Rudai-sky, bakkede op ved at udsende min personlige henvendelse som en pressemeddelelse. Dette betød, at jeg på ny blev sigtet den 14. juli 1999.

Der faldt ny dom i Lyngby ret den 11. april 2000. Her var der uenighed mellem den juridiske dommer og de to lægdommere, idet den juridiske dommer udtrykkeligt lagde vægt på det humanitære motiv bag forseelsen.⁷⁾ Retten idømte en bøde på 2.500 kr. samt udsættelse af den tidligere dom på tyve dages betinget hæftestraf.

ØSTRE LANDSRET

Afgørelsen ankedes imidlertid af statsadvokaten til landsretten. Her faldt dommen 30. oktober 2000, hvor bøden tredoblede og den betingede hæftestraf fulgte med.

Jeg dømtes ikke hårdere end at samme dag, hvor landsretten fældede dom, meddelte både kirkeministeren og Helsingørs biskop, at jeg kunne fortsætte som sognepræst i Lyngby.

Samtidig var det, gennem forhandling med daværende indenrigsminister Karen Jespersen, lykkedes at finde en løsning for de skjulte flygtninge. Vi havde forud fået kontakt til Færøerne, som gerne ville modtage dem, da de manglede arbejdskraft i fiskeindustrien.

Takket være et spontant menneskeligt netværk rundt om i Danmark – med mange oppe og nedture – lykkedes det at finde en fremtid for de skjulte østslavonske flygtninge.⁸⁾

CIVIL ULYDIGHED

Det kan komme til en konflikt, hvor man enten må følge et lands love eller sin samvittighed. Min egen holdning har jeg udtrykt sådan: ”Civil ulydighed er den sidste udvej, som man må ty til, efter at alle andre udveje er prøvet. Det er ikke et spørgsmål om, at man ikke vil følge loven, men om at loven ikke slår til. Er der noget over loven? Ja, det mener jeg, at der er. Derfor blev jeg presset ud i civil ulydig-

hed, da jeg oplevede, at loven ikke slog til. Det var en beslutning, jeg måtte træffe alene, for jeg mener, at den slags beslutninger kan man kun træffe alene. Og det er ikke noget, man gør af lyst, men af nød. Civil ulydighed kan man gøre åbent eller skjult. For mig var det nødvendigt fra begyndelsen at træde offentligt frem i håb om at kunne råbe systemet op og ændre afgørelsen for disse mennesker. Med civil ulydighed er man ikke ude i eget ærinde.”⁹⁾

Min hustru, Heidi, har siden sagt, at hun var glad for, at hun ikke var hjemme den aften, beslutningen blev taget om at skjule flygtningene.

GRÆSRODSBEVÆGELSEN: BEDSTEFORÆLDRE FOR ASYL

I 10 år – siden efteråret 2007 – har græsrodsbevægelsen Bedsteforældre for asyl demonstreret foran det store flygtningecenter Sandholm i Birkerød, der er modtagelsescenter for flygtninge i Danmark. Det var journalist og forfatter Else Lidegaard, der tog initiativet. Adskillige af os har i årevis fulgt flygtningene på deres vej gennem det danske flygtningesystem og udvekslet erfaringer. Bedsteforældre for asyl demonstrerer mod den stigende inhumane behandling af flygtninge. I begyndelsen demonstrerede vi hver søndag og fortsatte så hver anden søndag om måneden. Sammen med udsendelsescenter Sandholm ligger det lukkede fæng-

sel Ellebæk, hvor varetægtsfængslede, afviste flygtninge anbringes på ubestemt tid. Ofte adskilles f.eks. faderen fra den øvrige familie og anbringes i Ellebæk. Her kan ingen vide, hvornår de afhentes af politiet for at udvises. F.eks. var her anbragt en iransk mor med sin søn i op til et år på nær syv dage. En dag blev de pludselig løsladt uden videre forklaring. Det var underligt at lægge mærke til, hvordan både mor og søn tabte håret under opholdet i Ellebæk fængslet. Siden fik sønnen ophold, men der skulle gå adskillige år, inden moderen også fik det.

Det har været forbundet med større og større vanskeligheder at opnå besøgstilladelse til de indsatte i Ellebæk.

Efter at have demonstreret i 10 år foran Sandholm holdt Bedsteforældre for asyl i januar 2018 flyttedag og marcherede i protest fra modtagecenter Sandholm til udsendelsescenter Sjælsmark (godt en kilometer fra Sandholm), hvor vi fortsætter vores demonstrationer hver anden søndag om måneden.

DER FINDES BØRN DER MÅ FLYGTE...

Bedsteforældre for asyls demonstrationer slutter hver gang med afsyngelsen af Benny Andersens *Barndommens land*. En særlig betydning har linjerne:

Der findes børn der må flygte,
men du har intet at frygte.
Ingen skal mishandle dig –
håber jeg

I forbindelse med Folketingets behandling af én af de utallige flygtningestramninger, sad nogle Bedsteforældre for asyl på tilhørerpladserne. I protest mod de nye stramninger rejste de sig og sang *Barndommens land*. Benny Andersen har siden udtalt, at han var bæret over at have fået sunget sin sang i Folketinget. På grund af Danmarks behandling af flygtninge ville Benny Andersen siden 2009 ikke længere kaldes folkelig men mellemfolkelig digter.

UDEN FOR SAMFUNDET

Ifølge udlændinge- og integrationsminister Inger Støjberg er formålet med udsendelsescentrene (Sjælsmark på Sjælland og Kærshovedgård i Jylland) at gøre forholdene for de afviste asylansøgere så utålelige som muligt og således tvinge dem ud. Selv børn er anbragt i Sjælsmark, uden at man véd, hvor lang tid de skal være der.

”Danmark gør børn fortræd,” står der på ét af Bedsteforældre for asyls bannere.

De årelange ophold i asylcentrene er naturligvis stærkt nedbrydende for både voksne og børn. Der er børn, der har tilbragt hele deres liv i asylcentre og i dag er blevet teenagere. De anbragte flyttes vilkårligt rundt fra det ene flygtningecenter til det andet. På papiret er Danmark også forpligtet over

Bedsteforældre for Asyl på Folkemødet på Bornholm.

for FNs børnekonvention, at barnets tarv kommer i 'forreste række.' Praksis er noget andet. Et sted i landet sidder f.eks. en traumatiseret far alene tilbage med sine to mindreårige børn. Han kom som flygtning fra Kosovo i 1999. Han har permanent opholdstilladelse, men på grund af to mindre færdselsbøder har han ikke fået dansk statsborgerskab. Under et besøg i Kosovo mødte han sin kommende hustru. De blev i hemmelighed gift, da hendes familie i Kosovo ikke akcepterede deres forbindelse. Det lykkedes hende at flygte fra sin familie – via Albanien – til Danmark. Hendes mand i Danmark vidste ikke, hvad der var sket og at hun var gravid med deres fælles barn. Tre dage efter at hun var flygtet til Danmark fødte hun på Hillerød sygehus og i den forbindelse kontaktede sygehuset faderen. Her i Danmark har hun måttet leve en angstfuld hverdag som afvist flygtning. Til sidst blev hun sendt til udsendelsescenter Sjølsmark, for endelig at blive udvist til Kosovo, skilt fra sin ægtefælle og deres to mindreårige børn.

ET MEMENTO

Den tysk-jødiske politiske tænker Hannah Arendt dækkede som journalist for det amerikanske tidsskrift, *The New Yorker*, retssagen i Jerusalem mod Adolf Eichmann, der fra sit skrivebord havde deporteret millioner af jøder til nazisternes tilintetgørelseslejre. Han blev stillet for retten den 11. april 1961. Man havde forventet at se et uhyre dukke op i retten i Jerusalem, men man mødte et ganske almindeligt menneske. Som du og jeg. Han havde fra sit skrivebord bare opfyldt sin pligt som embedsmand og ekspederet sagerne. Hannah Arendt skrev på baggrund af sine reportager bogen: *Eichmann i Jerusalem. En rapport om ondskabens banalitet*. Et memento: Kan vi bare nøjes med at gøre vores pligt i tilværelsen, er vi ikke også personligt ansvarlige?

Da Hannah Arendt siden præciserede, hvad hun mente med "ondskabens banalitet," forklarede hun det som "tankeløshed," hvor vi ikke gør os tanker om det, vi gør, men kapper forbindelsen til sin egen person.

Søren Kierkegaard taler om, hvorvidt vi kan nøjes med at lade os repræsentere af andre i tilværelsen eller om vi ikke er personligt ansvarlige?¹⁰⁾

Kierkegaard forestiller sig i anden sammenhæng en bedrøvelig professorskikkelse, der sætter sig selv, eller sit selv fra sig, som man sætter en spadsererstok fra sig! Inden man går ind til dagens arbejde.¹¹⁾

ET MULTIKULTURELT DANMARK

I forbindelse med en drøftelse i 2001 i Islamisk-Kristent Studiecenter på Sortedam Dossering i København sammen med min ven, Safet Bektovic, nævnte jeg, at vi har religionsfrihed i Danmark. Dertil spurgte han, om vi også har religionslighed i Danmark? Et spørgsmål, det aldrig var faldet mig ind at stille.

Siden den aften har jeg været overbevist om, at stat og kirke bør adskilles i Danmark.

Safet Bektovic er bosnisk flygtning og havde studeret Søren Kierkegaard på universitetet i Sarajevo. Det var vores fælles optagethed af Søren Kierkegaard, der bragte os sammen.

Det blev en usædvanlig dag, da Safet Bektovic forsvarede sin Ph.D. ved det teologiske fakultet i København om Søren Kierkegaard og Sufismen. Det bosniske fjernsyn dækkede den unikke begivenhed. Safet Bektovic har om nogen åbnet for læsning af Kierkegaard i den muslimske verden.

Han underviser i dag som professor i moderne islamisk filosofi på det teologiske fakultet i Oslo.

Det er utroligt vigtigt, at vi i Danmark ser i øjnene, at vi er et multikulturelt samfund. Har et massivt flertal i folkettingen villet fortrænge dette? Er det ensheden, der er forudsætningen for sammenhængskraften i Danmark?

DET ENKELTE MENNESKES UKRÆNKELIGHED

I efteråret 1847 udkom Søren Kierkegaards skrift *Kjerlighedens Gjerninger*. Her peger han på for-kærligheden, der er kærligheden til den udkårne, den foretrukne. Samtidig peger han på den egentlige kærlighed, nemlig den kærlighed, der ubetinget ingen udelukker: næstekærligheden.

Imod slutningen af *Kjerlighedens Gjerninger* gør Kierkegaard opmærksom på det, der så let overses: det enkelte menneskes værdighed:

"At have Eiendommelighed er at troe paa enhver Andens Eiendommelighed; thi Eiendommeligheden er ikke Mit, men er Guds Gave, ved hvilken han giver mig at være, og han giver jo Alle, og giver Alle at være... Men Smaaligheden, der er *paataget* Væsen, har ingen Eiendommelighed, det er, den har ikke troet paa sin egen, derfor kan han heller ikke troe paa Nogens. Den Smaalige har klamret sig fast til en ganske bestemt Skik-

kelse og Form, som han kalder sit Eget, kun det søger han, kun det kan han elske. Finder den Smaalige dette, da elsker han. Saa holder Smaalighed sammen med Smaalighed, de groe sammen, hvilket aandeligt forstaaet, er lige saa fordærveligt, som at en Negl groer i Kjødet...

For den, der har Eiendommelighed, er ingen fremmed Eiendommelighed et Modbeviis, snarere et Medbeviis, eller et Beviis mere; thi det kan ikke forstyrre ham, at det viser sig som han troer, at Hver har Eiendommelighed. Men for Smaaligheden er enhver Eiendommelighed et Modbeviis; den føler derfor en klam, uhyggelig Angest ved at see en fremmed Eiendommelighed, og Intet er den vigtigere end at faae den bort."¹²⁾

SØREN KIERKEGAARDS ANALYSE AF LUKKETHEDEN

Jeg tror, at Kierkegaard har diagnosticeret, hvad der er problemet for vores europæiske kontinent og for Danmark. Det er det, han kalder "den dæmoniske lukkethed." Denne diagnose har Kierkegaard beskrevet i sit berømte værk fra 1844, *Begrebet Angest*. "Det Dæmoniske er Ufriheden, der vil afslutte sig."¹³⁾ Den dæmoniske vil ikke kommunikere med den fremmede, men lukker sig selv inde. Den dæmoniske siger: "Hvad har jeg med dig at gøre?"¹⁴⁾ Søren Kierkegaard tager her udgangspunkt i beretningen om de dæmonbesatte i Det nye Testamente.¹⁵⁾ Kierkegaard taler om den enkeltes dæmoniske lukkethed, men udvider det også til at gælde sammenholdet mellem dæmoniske.¹⁶⁾ Kun i åbenheden, kommunikationen med den anden, den fremmede, er friheden.

HAR DET NØGNE LIV INGEN BETYDNING?

Den italienske filosof Giorgio Agamben udgav i 1995 sit banebrydende værk *Homo Sacer. Den suveræne magt og det nøgne liv*.

Udtrykket 'Homo Sacer' stammer fra det gamle romerske retsvæsen, hvor det benyttes om et menneske, man ganske vist ikke måtte slå ihjel, men gjorde man det, blev man ikke dømt derfor.

Agamben indleder med at gøre opmærksom på, hvordan man i antikkens Grækenland brugte udtrykket ZOE om det simple, naturlige liv. Fælles for alle levende væsener (dyr, mennesker eller guder). Men blev et menneske optaget i Polis (bystaten), fik derigennem dets liv betydning som borger, og også det

udtryk, der brugtes om dets liv, blev ændret fra ZOE til BIOS.¹⁷⁾

Men er det sådan, at det er polis eller staten, der giver mennesket dets betydning, kan også staten fratage et menneske dets betydning, som f.eks. jøderne omhyggeligt blev frataget deres statsborgerskab, før de blev sendt til de nazistiske tilintetgørelseslejre.

Har det nøgne, det værgeløse liv ingen betydning? Har vi kun den betydning, som staten giver os? Sådant som flygtninge, isolerede i asylcentre, i dag må spørge os: Har I glemt, hvad det vil sige at være et menneske? Har det nøgne, det værgeløse liv ingen betydning, siden I behandler os, som I gør?

NOTER:

1. Carsten Lunding: *Ikke kun om søndagen*. Om Leif Bork Hansensagen, civil ulydighed og demokrati, 2000, s. 29-30.
2. Carsten Lunding: *Ikke kun om søndagen*, s. 31.
3. Der har været lagt pres på myndighederne rundt om i landets asylcentre for at flygtningebørn kan få lov til at gå i Folkeskole på linje med danske børn. Det kom til at gælde for asylbørnene i 1994. Men i dag er det ikke uden videre tilfældet. I f.eks. udsendelsescenter Sjælsmark, hvor familier er anbragt på ubestemt tid, får selv de børn der på et tidligere asylcenter har gået i Folkeskole ikke uden videre lov til at fortsætte i Folkeskole, til stor frustration for forældre og børn. .
4. Carsten Lunding: *Ikke kun om søndagen*, s. 54.
5. Carsten Lunding: *Ikke kun om søndagen*, 2000, s. 32.
6. Carsten Lunding: *Ikke kun om søndagen*, 2000, s. 70.
7. Carsten Lunding: *Ikke kun om søndagen*, 2000, s. 76.
8. Carsten Lunding: "Omkostningerne ved en ulovlig hjælpeaktion er, uanset et evt. medhold i sidste ende, betydelige. så betydelige, at det vil afholde de allerfleste fra at hjælpe udviste flygtninge. Samlet må der have været ydet over 3 mio. kr af private midler til de 29 serbere i de 20 måneder, de levede under jorden i Danmark," *Ikke kun om søndagen*, 2000, s. 68.
9. Malene Fenger-Grøndahl: Leif Bork Hansen: *Jeg var aldrig i tvivl om, hvad jeg skulle gøre* i Cecilie Eriksen (red.): *Ulydighed & etisk dynamik*, 2013, s. 27.
10. Jf. En Literair Anmeldelse (1846), Søren Kierkegaards Skrifter, Bd. 8.
11. Jf. Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift (1846), Søren Kierkegaards Skrifter, Bd. 7.
12. Søren Kierkegaards Skrifter, Bd. 9 s.270-217(2004)
13. Søren Kierkegaards Skrifter, Bd. 4 s. 424 (1997).
14. Søren Kierkegaards Skrifter, Bd.4 s. 426 (1997).
15. Søren Kierkegaards Skrifter, Bd.4 s. 421(1997). Den egentligt fremmede er Kristus selv.
16. Søren Kierkegaards Skrifter, Bd. 4 s. 438 (1997): "Man finder iblandt saadanne Dæmoniske et Sammenhold, i hvilket de klamre sig saa ængsteligt og uopløseligt sammen, at intet Ven-skab har Mage til Inderlighed."
17. Giorgio Agamben: *Homo Sacer. Den suveræne magt og det nøgne liv* (Oversat til dansk 2016), s.13.

Leif Bork Hansen er pastor emeritus, tidligere sognepræst ved Kongens Lyngby kirke.